

JÁNOSI ZOLTÁN
Az átölelt Mindenség
 Tornai József költészetének
 multikulturális és archaikus korszerűsége

1.

A részekbe fogódzó, a pars, a töredék meghittségét valló, a parányiban otthon és védettséget kereső látásmód mellett mindig élt az emberek szemében a nagyobb távlatok vágya: a teljesség arányaira a tekintet függesztő mérték. A Veinemöinen énekétől, a Gilgames-akarattól, az *Edda* méreteitől elmozdulni képtelen, a szíve dobbanását a csillagok mozgásához, a Föld lélegzetéhez, a folyók hullámvásárához mérő ember mozdulata. Aki örökké nyugtalan a töredékek között, nem érzi jól magát a részletek csonka díszleteiben, s annál otthonosabban mozog a földön és a költészetben, minél inkább a mindenségbe tör. S azért zsarolja, fagatja és ingerli a mindenséget, mert önmagát egyszeri tükörképének véli, akihez nem illik a szűkre varrt ruha, a gondolkodás egyedi történelmi korszakokba zárt vagy sztereotip mértékei.

Aki Tornai József költői arcába tekint, annak szemébe egy ilyen ember alakja sugárzik át. A tágasság otthonná fogadására ösztönzi életművének olvasóit. A gyermekkorában Dunaharaszti folyóparti füzeseiben indiánt játszó Tornai József nyolcvanesztendőskora után is ugyanolyan kíváncsisággal tekint a kitinszárnyán az égboltot megcsillantó jánosbogárra, a modern művészetelméletekre, a neo- és posztkolonialista filozófiákra, mint egykor szünyogoktól összecsiszított, mezítábasan. Indián szabadságát: gondolkodása függetlenségét, hatalmas olvasottsága mellett abban is megőrizve, hogy sohasem érdekelték a tekintélyek, a kordivatok. Degas, Van Gogh, Matisse, Bach, Ravel, Händel, Kodály, Bartók, Juhász Gyula, Sinka, József Attila, Nagy László, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Vas István, Tagore, Camus, Rilke, Schweitzer, Günther Grass, Juhani Peltonen, Jarkko Laine, Kurosawa Akira – s a népdal, a parasztváza és az eszkimó sirató költészetének ebben az egyetemes terében szervesen érnek össze egymással. A centizgető méterrúd-darabkák mellé mindig odafeszítve a mindenség és az istenek mértékeit, az alázat fegyelmét s műgondját. S odaillesztve Tornai költészetét az ezredvég egyik óriási áramlatához is.

A világkultúra huszadik s immár huszonegyedik századi mozgásainak mind sokrétűbben felénk sugárzó fényében ugyanis egyre bizonyosabb, hogy az a költői irányzat, amelyik Adytól, József Attilától Sinkán át

Kormos, Nagy László, Juhász Ferenc, majd a *Hetek* és a *Kilencek* költészetén keresztül napjainkig újabb és újabb, s mind tágulóbb látókörökben kapcsolta bele poézise formálásába az archaikus-mitologikus-folklorikus nemzeti és világirodalmi hagyatéket, nem elszigetelt, zsákutcászerű vagy periferikus-marginális, töredékes kísérlete a magyar irodalomnak. Hanem olyan – történetileg Balassitól indukálódó – nagyszabású vonulata, amely egyre több és nyilvánvalóbb esztétikai értékponton és egyre szélesedő geográfiai terekben érintkezik az egyetemes kultúrával. A posztmodern gondolkodásnak a globális világ peremeire figyelő újabb tekintetéből, a multikulturalitás és a neokolonializmus irodalomképeiből éppúgy vektorok húzhatók hozzá, mint a Magyarországon is egyre kiemelkedőbb szerephez jutó kulturális antropológia és a nem hagyományos, a nyugati eredetű (hanem a latin-amerikai vagy akár az afrikai) irodalomelméletek vagy -konceptiók felől.

A szélesebb témát vizsgáló új tudományág, a jelen színvonalára ért kulturális antropológia az irodalom és az antropológia viszonyában a maga tárgyát a mélyebb kultúra és az ember kapcsolatának vizsgálatában jelöli meg. E tudományos önmeghatározás alapján az irodalomban is megképződő antropológiai fordulat (*anthropological turn*) egyik kiemelkedő indukálója a magyar irodalomban Tornai József életműve. Szinte teljes alkotói teljesítménye: esszéi, fordításai és költeményei is generálói ennek a szélesebb ívű folyamatnak. A világkultúra érzékenyen figyelt folyamatainak és belső ösztönzéseinek készítésére már a hatvanas évek végétől bátran kilép abból a zártabb kulturális horizontból, ami a magyar írók hagyományosan körülveszi. Az idő és a tér legkülönbözőbb szeleteiben született kultúrák hagyományát tükörként az európai és a magyar tradíciók elé állító Tornai a multikulturalitás, a „másik” és a „másol” világainak civilizációs és irodalmi tapasztalataiból éles kritikát is fogalmaz meg így a konzervatív, szűkítő (az egyik részről csupán a belső, a másiktól a nyugati mágnesekhez tapadó) kultúra- és irodalom-felfogással szemben. Amíg esszéiben erőteljesen irányítja rá a hazai gondolkodás figyelmét a nem európai és az archaikus tudat örökségére, és ennek ma is fontos világekpi és művészetformáló motívumaira („*Hodály fölött csillag lobban el*”, *Levél a nyárfa csúcsáról*, *Harc a csodamalommal*, *Hét strófa Miodrag Pavlovičről*, *Veress Pál bálványai*, *A modern művészet választása stb.*), addig a világ primitív népi költészetéből adott nagyszerű válogatásával (*Boldog látomások. A világ törzsi költésze*, 1977) újabb fehér foltot tüntet el a magyar kultúra esztétikai-etnográfiai-kultúranropológiai ismereteinek térképéről, és e távoli világok embertani, poétikai, nyelvi üzeneteit is közvetlenül hozzáférhetővé teszi.

Az idegen költészeti és nyelvi-kulturális világok meghódítását Tornai József alapjaiban a „bartóki” eszmények szellemében, azok Magyarországról is elérhető egyetemes alapjainak kiszélesítése érdekében, egy kronológiailag és geográfiai is gazdagabb emberkép körülírása céljából, igazi kulturális missziót beteljesítve tette meg. S a maga jellegzetes poétikai arculatát – a nemzeti állapot és történet bemérésekor is – ennek a nagyobb igénynek az arányaihoz igazította. Versei egyik meghatározó rétegében alkotóként mutatta fel az archaikus kultúrára támaszkodó „új egyetemesség” eredményeit. Az ember antropológiai természetének s egyetemes történetének mértékét avatta költői tájékozódása fő irányzékává.

Lírájának egyik jelentős verscsoportja az eleven poétikai megvalósulása annak az archaikum- és folklórszervesítő költői törekvésnek, amit a szerző esszéinek egyik nagy vonulatában olyan meggyőzően, széleskörű kulturális és antropológiai ismeretek birtokában körvonalaz. A *Csillaganyám, csillagapám* (Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 2008) összegyűjtött verseinek három kötetnyi anyagában az első rezdüléseitől napjainkig kísérhető nyomon költői arcképének ez a meghatározó vonásrendszere. Legelső, még inkább csak a folklór felszínén lebegő verbális emlékekre figyelő köteteitől (*Paradicsommadár*, 1959, *Az égigérő föld*, 1962, *Aranykapu*, 1967) a *Miért sírnak a metaforák?* (2001), *Drága nyelvem, zöld lebegés örülete* (2002), *A legszebb szavak* (2003) és az *Én népem, népem...*, *Galaktikák asztalánál*, *Ikarusz paródiája* (2007) című utolsó ciklusaiig bámulatatos gazdagságban izzik át formáin, képein és gondolatain az archaikus és a primitív örökség. Azok az évezredek emberi útjain kristályosodott tudattartalom-korpuszokulák, amelyeknek alkotó fölemelését, poétikai és etikai átörökítését Tornai József a XX–XXI. századi európai ember létét rázkódtató krízisével szembehelyezhető erőnek tartja.

Az archaikus és folklórmodellek ezért nem egyszerűen stiláris vagy gondolati archetípus-kifényesítések Tornai verseiben, hanem – ahogyan korábban leginkább Weöres Sándor, Nagy László, Juhász Ferenc, Kormos István, Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor, Kiss Anna esetében – léttörvény-kutató és jelen-analízáló „ráéneklések” azokra az elemi mintákra, amelyek a mai költőkhöz gyakran már akár másodlagos, tercier vagy ezeknél is összetettebb áttételeken jutottak el. Tornai verseinek e jóval a szakralitás tudatformái előtti erőteréből – évtizedekkel az általa különösen kedvelt távol-keleti vallások, főképp a buddhizmus világképe mögött – animizmusok, mágikus látomások, hiedelmek, zoomorf, tériomorf képzetek, archaikus hitlélmények,

figurák, rítusok kavarnak elő. Ezek jó része az etnográfia vagy a mítosz-kutatás tudományosan is pontosan ismert eleme, más részük a lefordított primitív, illetve törzsi mítoszok és költészetek kútjaiból került át versvilágába. Ismét más részüknek forrását a nagy, archaikus emlékezetű eposzok (így a *Kalevala*, a *Gilgames*) vagy a már meghatározható verbális folklórfarmává vagy műfajjá kövesedett szövegtípusok (ráolvasások, siratók, népdalok, spirituálé-előzmények) adják.

Tornai „archaikus” verseiben a történelem, a nemzetproblémák, a szerelem, a halál, az Isten és a személyiség belső útja s a kor alapvető filozófiai és más kulturális kérdéseinek témakörei az Adyéra emlékező teljességben jelennek meg. Témái hasonlóak a közvetlenebb szemléleti és kortársaiéhoz: a Szécsi Margit, Csanádi Imre, Csoóri Sándor műveiben megjelenő témavilághoz, de az archaikus és multikulturális nyitása nála jóval erősebb.

A kor irányzataiban sokfelé kinyíló életelemző akaratnak ehhez az erőit messziről szívó, „archaikus” centrumához Tornai poétikája a magyar és a világlíra kortárs és korábbi törekvéseinek számos tapasztalatát építi. Csak közelebről tekintve rá elődeire: Vörösmartytól, József Attilától, Szabó Lőrinc-től Illyésen, Nagy Lászlón, Juhász Ferencen át a paraszt prózaíró Veres Péterig, s Baudelaire, majd a szürrealisták párizsi lélegzetétől T. S. Eliot, Pablo Neruda, Dylan Thomas csillogásáig szervesít impulzusokat költészetébe (*Juhász Gyula az Alföld szívében*, *Szabó Lőrinc*, *József Attila*, *Illyés tengere*, *Kassák hold-koronásan*, *Mint Adyban*, *József Attilában*, *Veres Péter-énekek*, *Az ezüsthaltott*, *Nagy öregek az Életfán*, *Baudelaire: Hattyú-csillagkép*, *Mr. T. S. Eliot tésztafőz*, *Gottfried Benn mérge*, *Egy elképzelt Trakl-vers*, *Hemingway nyara*). S mellettük filozófusok, zeneszerzők, képzőművészek üzeneteit is versei gondolati atmoszférába vonja. Emlékezetes példái élményközvetítő nyitottságának a *Sztravinszkij: Le sacre du printemps*, *Virulás és fény* (Ravel), *Beethoven nyolc boldogsága*, *Händel és Bach*, *Bartók*, *Degas-nak*, *Van Gogh-nak*, *Matisse-nak*, *Delacroix*, *Monsieur Braque*, *Szervátiusz Tibor szobrai* című versei. Az archaikus üzenetek ezek hatásaival együtt lényegülnek poézisében érzékeny személyiség- és kortükkörre. Képkalkotásában is minduntalan felizzik, esszéiben pedig fogalmi síkon is lépten-nyomon megnyilvánul, hogy a szerző szorosán lépést tart a művészetekre vonatkozó új értelmezésekkel, s figyelemmel kíséri a kor több tudományos diszciplínája, főképpen a filozófia, a mítosz- és valláskutatás s a fizika legújabb felismeréseit.

Tornai József szellemiségének e gazdag szövésű rendjében a meghatározó elvi alap mégis az író élet-és emberszemléletének az – a kortársaihoz képest – szokat-

lan, messzi időhorizontokat átsugárzó, „meghosszabbított” antropológiai tengelye marad, amely az európai művészeti gondolkodás ehhez képest (általában) viszonylag szűkebb időben és térben mozgó keretein (és jobbára csak a klasszikus ókortól mérő kultúrtörténeti korszakain) áthatolva embertanilag is a teljesebb kulturális időhöz alakítja a maga paramétereit. (Vagyis azokat a szó szoros értelmében *antropológiai* minőségűvé teszi.) Teljes írói-műfordítói-gondolkodói karakteréből következik ez: a „hosszú” embertani szemléleti tengelyt éppúgy építi fel a primitívekre irányuló fordítói érdeklődésének tapasztalataiból, mint a mítoszelméleti, az ősköltészeti, az antropológiai, a filozófiai műveltségéből és a magyar és az egyetemes kultúra „bartóki” ösztönzéseinek szélesebb hullámverésű művészeti örökségéből. A huszadik század második harmadától az afrikai, a latin-amerikai és az ázsiai költőknél, íróknál (Leopold Senghor, Birago Diop, Nicolas Guillén, Pablo Neruda, Alejo Carpentier, José María Arguedas, Miguel Ángel Asturias, Mario Vargas Llosa) műveiben nyílik meg ekkora fénylésekkel az őstörténeti távlat.

Ez a távoli világokra irányuló reflexeket megjelenítő, az időben és a térben egyszerre kiterjedő alkotói irányulása a hatvanas évektől kristályosodik, erősödik költészetelméleti programmá. Ennek a szellemi kitörésnek az etnográfiai és művészetelméleti bázisát rendkívül sokrétűen hordozzák írásai. Elméleti téziseit és poézise karakterét többek között „Bachofen, Morgan, Fraser, Malinowsky, Birket-Smith, Lévi-Strauss, Kerényi” „néprajzi forradalma”, Picasso néger plasztikái, Henry Moore azték szobrászatra figyelő tekintete, García Lorca, Octavio Paz, D. H. Lawrence, Dylan Thomas, Miodrag Pavlovič költészete, Bartók, Kohán György, Samu Géza művészete távlatából fogalmazza meg. Fogalmi síkon a *Boldog látomások* előszavában érdeklődésének ezt a mély irányulását az író ekként rajzolta körbe: „Az első afrikai néger énekeket megismerve, fordítgatva, lassanként beláttam, hogy nem írhatom tovább saját verseimet sem, amíg meg nem tudom: mi történt a költészet, a líra ősmúltjában. Nemcsak a négerkében, az eszkimókéban vagy a szibériai népekében, hanem a föld minden táján élőkében.” Az elemi szövegmodellek eredményezik nála az olyan asszociációkat, amelyek az avantgárd, különösen a szürrealizmus eszközeire emlékeztetve, történeti mélységükben jóval túlmutatnak az avantgárd stílusirányzatok időérzékelési körein. André Breton híressé lett „Asszonyom haja rőzsetűz” sora mellé (*A szabad társulás*. Weöres Sándor fordítása) Tornai így teszi oda az óceániai halász szemszögéből a hasonló motívumra irányuló képzettársítást: „hajad gyékényladik, / kátrányos szigony, mellembe harapó./...// feketén kinyíló vaskapu, / néger templom.” (*A bálványok neve*)

2.

A folklór és a primitív költészet üzeneteinek alkotó fel-emelése a mítoszintegrációval együtt folyamatosan alakul ki a szerző kezdő ciklusaiiban. Fiatalkori költészetében Tornai eredendően heterogén kulturális elemekből építkezve tapogatózik az emberiség kultúrájának ősi impulzusai és hagyományai felé. (*A nyárfa este, Szállva a sötétség felé, Csupasz mellel, Az ember belül üres*) A *Szállva a sötétség felé* soraiban a kalevalai ismétlődő formák és a betűrímek magyar népdalemlékekkel keveredve hozzák felszínre az archaikus versalkotás gyakorlatának üzeneteit. Az *Égigérő föld* viszont már arról ad számot, hogy a nagy történelmi távolságokba villanó képzetek mögött a szerzői személyiségnek a tudatosan felnagyított, megsokszorozott létidejű, prehisztorikus történelmi alakmása áll: „harmincezer éj / száműzése és sóvárgása /a szememben.”

Az *Időtlen idő* kötetből (1969) jelentősen megsza- porodnak az archaikus „poétikai” tartományokból kiemelt motívumok, formai és metaforikus tényezők versvilágában. A *Neander-apám* című munka – a könyv elejéről – a már korábban is megnyilatkozó atavisztikus emlékezés, prehisztorikus érzékenység nyomtatékos kivetülése. A költemény második szakasza éppen ezért úgy hat, mintha egy primitív versszövegéből vagy akár az ősköltészetből került volna át Tornai művébe. S nem csupán imitációs, felszíni elemekre összpontosító archaikus szöveg bontakozik ki az olvasó előtt, hanem gondolkodástörténeti összegzés is. A közvetlen látványt, a természet- és létértelmezést a mítoszi-mágikus látásmóddal egybejátszó „primitív” bölcsesség a műben a kezdetleges művészet, a primer létanalízis és a korai, bontakozó filozófia szemléletét és grammatikáját hordozza.

*A madár röpkülése a tojás
a madár röpkülése a hal-uszony,
a madár röpkülése: a tenger.*

A *Görög tánc*, ugyancsak az *Időtlen idő* kötetből azért emlékezetes mű, mert a folklórnak nem csupán verbális, hanem motorikus-rituális-vizuális elemeket is fellobbantó, a szöveggel és zenével egybeoldó terepéről emeli fel a műteremtő modellt. Ez a tánc – mint Bartók meghatározásában a népdal – az archaikus görögségre nézve sem más, mint „a természet része”, annak mintegy az emberi kultúrába történő „átkoncentrációja”. Az archaikus ember szinte médium-szerepben közvetíti, transzformálja a versben a természet erőit, üzenetét. A *virágos föld titkai* című költemény az addigi pályá egyik legerőteljesebb szintetizáló pontjaként már globá-

lis létélményt közvetít. Tornai József e – Pablo Neruda-i természetű és poétikájú – „Canto General”-ja az elemi létmámor teremtő erőit és az életérdekű szolidaritás parancsát az egész föld minden népére kiterjesztve fogalmazza meg, a „teremtő” akaratának felidézett szavaival. Miközben az emberi boldogság, a szerelem és a békesség esélyeinek homo mensuráit vázolja fel. Ez a vers már nagyszabásúan jelzi azt a folyamatot is, amelynek során az archaikus és primitív tapasztalat a részjelenségek felől Tornai költeményeiben a szintetikus, átfogóbb jellegű történeti, társadalmi és kultúrhistoriai összegzések irányába tör. A multikulturális érzékenységgű, egyszerre a geográfiai távolságokba és a költészet ősmúltjába kinyúló, humanizáló tendencia különösen a hetvenes évek elejétől erősödik fel munkásságában, majd a nyolcvanas évek elejétől hozza meg átütő eredményeit. A szintézisre tekintés a *Kiszakadva* (1972) és a *Naptánc* (1975) köteteken át bontakozik tovább, s a *Veres Péter-énekek* ciklusban

(1981) éri el belső alakulástörténetének egyik csúcsát. A szintézisek irányába táguló utat olyan egyedi művek tükrözik közben, mint a *Zsoltár*, *A boroszlói nyaktiló*, az *Én vagyok a te társad*, a *Sasok*, a *Tél van*, majd a *Naptánc*, a *Tornai-vér* és *Az otthontalanság elégiája*. Közülük a *Zsoltár* számmisztikát is hordozó kilenc sorának tökéletes „ösköltészeti” hangnemben született haláléneke-imitációja a magyar költészet Tornai József előtt járó, sűrítő jellegű archaikum-integrációjának értékeit is visszatükrözi.

*Ó, nap, mihez kezdjünk
láb nélkül és kar nélkül,
fül nélkül és orr nélkül,
szem nélkül és száj nélkül,
ágyék és tapintás nélkül,
fal nélkül és tető nélkül,
kapu nélkül és út nélkül,
isten nélkül és halál nélkül,
sírás és látomás nélkül?*

Az *Én vagyok a te társad* egyszerre filozofikus, mitologikus, képi-képzeti és logikai archaikussága a megformálásban epikus ruházatot kap, azaz a „történet” (sőt a mitológia egyik alapszükségét adó úgynevezett „kereső” történet) elemi kereteit ölti magára. Az archaikus műfaji-műnemi tagolatlanság hasonló módon jelentkezik Tornai fiatalabb kortársai közül Kiss Anna és Oravecz Imre költészetében is. (Tornai verse érzékletesen rámutat arra is, hogy Oravecz Imre hopi-verseinek magyar líra-történeti előzményeit milyen irányban lehet keresni.) A példázat, a sorselemző gondolat a gyakorlatilag „metaforaláncként” működtetett „eseményeken” át szól a műben. Tornai Józsefnek az archaikum, a primitív szövegek és a multikulturalitás iránti érzékenységét, és e típusú integrációját az egész életpályán erősen és szervesen egészíti ki a magyar, az európai és az egyetemes történelem aktuális folyamatainak mély és szigorú költői értelmezése.

A huszadik századi magyar sorskérdések megszólítása hol az archaizáló poézis, hol a korszerű gondolati líra nyelvén meghatározó elemeit képezik ennek a versvonulatnak. A *Veres Péter-énekek* ciklusban a társadalmi gondolat és az archaikus emlékezet összekapcsolása átütő jelentőséggel történik meg.

3.

Amikor Tornai József a *Veres Péter-énekeket* írja, már napvilágot látott a világ törzsi költészetét lefordító nagy gyűjteménye (1977). Annak minden elméleti és gyakorlati tapasztalata összegző érvénnyel sugárzik át erre a ciklusra, amely 1981-ben jut el az olvasók elé. A versciklusnak éppen azért van átütő ereje és a pályán is csúcspontszerepű, komplex archaikus hangoltsága, valamint a Veres Péter-i életút egészéhez illeszkedő arculata, mert az író életét, művét történetileg a magyar folklórt is szülő, már-már ösköltészeti eszközökkel méri. S mindezzel szinkroniában a magyar népi kultúrával rokon elemeket is feltűntető primitív tudatvilágú népek poétikai nyelvén közelíti meg. Ezzel egyszerre egyetemesíti-globalizálja

Felvinc, Levétel a keresztről

Veres Péter mélyről induló pályájának ívét és arányait, s hozza a magyar paraszti világ, sőt a teljes magyar lét közelébe az egzotikus népek és a távoli történelmi idők szemléletét, stílusát, sőt léttipológiai párhuzamait.

A ciklus anyaga negyven versből áll, s jó egyharmaduk a Tornai-típusú ősköltészet-imitáció igen erősen koncentrált műveként nevezhető meg. (*Öregapám, Föld-nemző ember voltál, Sír-szívű, gyere vissza, Mikor te szántottál, Megtagadtad a törvényt, Szegény voltál, mint én, Ha visszajössz, Végre megszólaltak a bennszülöttek, Csak aki táncolt már, Hallgatnak rólad, A kerek egész-embert, Neked erős körmöd van, Egyszer több az elmondhatatlan, Utolsó zsolnár*) Az archaikus réteg gazdagsága és szintetikus természete miatt ez a versanyag ugyanakkor nemcsak Tornai pályáján jelent az archaikum kezelésében határozott fordulópontot, hanem a magyar líratörténet számára is e kultúrantropológiai tendencia nagy értékét adja.

Ezt a vonását tudatosíthatja az a párhuzam is, hogy a ciklus egésze mint egységes kompozíció és mint a „hős” mitikus képekben megragadott megörökítése több elemében emlékeztet García Lorca *Torreádorsirat*ójára. A folklorisztikus-primitív források alkalmazásában Tornai ugyanakkor éppen ellentétes irányban jár el, mint a spanyol költő. Ő nem „fölfelé”, a modernség irányában stilizálja az archaikum esztétikai erőit, hanem éppen ellentétesen, „lefele”, az archaikus, az ő- és primitív, a törzsi költészet tartományába. Az egész ciklus műfaji karaktere összességében így egy nagyívű „pogány” rituális siratóének több elemből (siratás, felidézés, feltámasztás, mitizálás, tánc, személyes fájdalom-kifejezés stb.) összetett szerkezeti-szemléleti keretét adja. Ráadásul olyan művészi intuíciónal készítséggel a törzsi-primitív költészet irányában, hogy némelyik darabja beilleszthető lenne Rákos Sándor, Képes Géza, Bodrogi Tibor vagy maga a szerző bármelyik, egzotikus népek kultúráját magyarra ültető fordításkötetébe.

A Weöres Sándor – Tornai József – Oravecz Imre költői életművében létrejövő archaikum-szervesítő vonulat egyik (a taxonomikusan mitizáló) irányára is élesen rámutató darab, a *Föld-nemző ember voltál* a kultúrhérosz és a demiurgosz legfontosabb tipológiai vonásaival ruházva fel vereshősét (a primitív értelemben vett) „műfaji” szempontból egyszerre vetíti rá egyetlen – a hőst megjelenítő – poétikai képernyőre siratóéneket, dicsőítő éneket és archaikus teremtésmítosz-komponenseket. Ebbe az archaikus fényekkel átsugárzott esztétikai sűrítménybe kódolja bele aztán a szerző a magyar paraszt sorstapasztalatának társadalmi körülményeit és lázadó tragikumát. S ezt az időpárhuzamosító kettősséget a ciklus darabjain át végig megőrzi, és

egymásba tükrözteti. A *Sír-szívű, gyere vissza* a halotthoz szóló könyörgés, a ráolvasó bájolás típusdarabja lesz, valóságos „feltámasztó” ének. („Sír-szívű, gyere vissza, / eső-szemű, gyere vissza, / rét-koponyájú, gyere vissza.”) De nem egyszerűen egy másik emberhez, a „hétköznapi halotthoz” szól ez a könyörgés, hanem egyszerre a „törzsi közösséget” megtartó mítoszhős-értékű szellem(iség)hez, a közösség középpontjához is. S az archaikus létközege messziről eredő stigmái mind nyomatékosabban itatják át a magyar paraszti valóság villanásszerű felidézéseit.

A Veres Péter-személyiség kultúrhéroszi megrajzolása a vázolt mitizáló impulzusok erővonalából következően is a ciklus egyik legdominánsabb archaizáló eszközét adja. Ilyen tűnik fel a *Mikor te szántottál* („Mikor te szántottál, / a húsunkat szántottad, / az évszakokat, az időt szántottad, / lovainak Eső és Szél volt a neve”), a Világügyelő Férfi emlékét magába rántó *A nagy gyász-ének* („a földön átlátó elment tőlünk, / a tűzfal-arcú fogta botját”), a metamorf heroikus képességeket, az ember zoomorf, tériomorf átalakulásának hitét és emlékét megidéző *És volt, hogy nem szóltál hozzánk* („csak úszkáltál a roncsok körül, / csizmás hal, / szétmázolt bajszú hal”), *A kerek-egész embert, az Örök anyaggá váltál* („örök napvörösléssé, / örök pusztai éhséggé váltál, /.../ örök nemzőerővé, / örök földkeringéssé váltál”) és a *Neked erős körmöd van* soraiban. Primitív, egzotikus vagy történelem előtti népek mítoszaiban vagy mitológikus énekeiben hallhatók meg olyan sorok, amelyekből a Tornai-típusú archaikus mítoszképző gondolkodás tipológiája feltárul. Ezek egy részébe a sámánszerep átörökítésének az apa-fiú szerepbe fogott gesztusai csendülnek át (*Egyszer több az elmondhatatlan, Ha visszajössz*), más részükben a feltámasztás akaratának mágikus rítusai élednek újjá (*Most már bevallom, Most téged hívlak, Sír-szívű, gyere vissza*); egy harmadik csoportjukban pedig az emberi-művészi példa mitikus erejének felerősítése kap főszerepet.

Széleskörű és multikulturális mágikus-mitikus utaláshálózatokba ékelődik tehát Veres Péter történelmi (és kultúrtörténelmi) szerepének tudatosítása. Az író – történelmi szerepéhez hűségesen – egy szélesebb emberi közösség koncentrált szellemi érdekképviselejeként fogja föl. Akin keresztül ez a csöndre kényszerített társadalmi-szociológiai népesség képes volt egyáltalán megnyilatkozni a világnak.

*Most téged hívlak,
mezítlábas, kis ember,
ezer éve föltűrt vázsongatyában,
gatyából kihuzott ingben,*

*csak te tudtál mindenki lenni,
mindnyájunk nyelvén okoskodni,
otthoni kézmozdulatokkal
mutatni az országházra és az ekére*

A másik ráutaló gesztusával viszont már azt tudatosítja, hogy az alávetett népi közösségből előlépő történelmi figura az európai és az egyetemes civilizáció színvonalán van jelen a nemzet sorsában. Ebben a minőségében követel népének helyet az időben, s cselekvése mítoszi arányainak is ez adja az alapját. A *Mint Adyban, József Attilában* szakaszaiban úgy tekint Veres Péterre, mint egy gyarmati sorsból érkező, harmadik világbeli hősré. „A paraszt veled földi eszével, / az ember veled a mindenségével / ébredt világra és föllázadt” sorok a szenegáli fekete Leopold Senghor vagy a kecsuák nevelte José María Arguedas meghatározó írói törekvéseinek európai analógiái. („jöttél félbe-repedt kapával / s Európa beszélt a száddal / a bíbic-ganés ugaron.”)

A *Végre megszólaltak a bennszülöttek* szintén ezt a harmadik világbeli (gyarmati, félgyarmati) aspektust erősíti föl. Ez a vers nemcsak poétikai szempontból, hanem történelmi állapotában is egy szintre hozza a magyar vidék kismizettjeit a gyarmatokon élő törzsi vagy más primitív közösségekkel. A versben Veres Péter a primitívságban, szegénységben hagyott nép Európához s a mindenséghez beszélni képes, eleven médiumává nő.

A *Veres Péter-énekek* záróverse (*Utolsó zsoltár*) a primitív hiedelmek képi világát idéző archaikus halálének. A címén kívül minden szakrális utalástól mentes költemény az elnevezés címkeje alatt finnugor, indián vagy afrikai gyászénekekhez hasonlít, miközben – egyszerre archetipikus és filozofikus módon – a „túlvilág” mítikus-mágikus transzcendenciája felől igazolja a Veres Péter-i sorsvállalás értelmét.

*Viszi a fagyos rönköket,
de az embert csak nézi:
a teljes nagy tüzet
a halál és a sötétség.*

4.

A költői pálya ezt követő mintegy három évtizedében még tovább nyílik és gazdagszik az archaikus impulzusok nyomán született versek mennyiségi és szellemi tartománya. A *többszemélyes én* (1982), az *Ádám és Éva oltára* (1987), a *Megcsókolom a szomjas folyót* (1988), *A szerelem szürrealizmusa* (1991), a *Pünkösdi lobbanás* (1993), *A sikoltozó rózsza* (1995), a *Minden, ami virágzik* (1998) az *És beszakadt a táj* (1999) versenyagától az utolsó periódusokig, a *Miért sírnak a metaforák?*

(2001), *Öregség és halál* (2001) s a *Legszebb szavak* (2003), majd a további kötetekig olyan, az archaikum, a folklór és a primitív költészet s a mindenkori jelen idő között átszikkasztó műveket teremtve, mint a *Ha nem volna népdal, Csillag-apám, csillag anyám, Illyés tengere, Halálfa, Vér mögül lecsattanó villám, Óda egy parasztvázához, Holdnál messzebb emlék, Jönnek majd a virág-álmok, Nyilhegyek, Vőfély nem volt, se hold, se nap, Spirituálé* (azt mondták...), *Nagy öregek az életfán, Szellem, ki gyúrtál engem...*, *Darwin előtt és Darwin után* című alkotások és az „indián sorozat” darabjai (*Indián feleség, Indián a két feleségéről, Indián az elérhetetlen feleségéről, Indián a hold csöndességét kéri*). S ezek a versek, legbensőbb gondolati lényegükben mind azt fogalmazzák újra, amit *Az én legelvontabb Énem* így fejezett ki: „Európai vagyok, de az én istenem / nem a keresztény Atya, nem is a mohamedán / vagy a júdeai Teremtő; / talán az indiánok Nagy Szelleme / vagy a hindu Világlelek az én legelvontabb Énem.”

A szerző tudatosító szembesítései alapvetően a véleménye szerint még ma is tartó szellemi evolúció szolgáltatásának igényéből származnak. Az ezt a kiteljesedést gátló erők negációjában, a szűkített idő- és térdimenziókkal szemben konstruálódik egészzé a mítoszt-mágiát-realitást-történelmet magába szervesítő szemléletvilág. Ezért jelenkora magyar társadalmának kínzó alapkérdéseit vagy a távolabbról szemrevételezett nemzeti sorsot vallató művein is jelentősen átüt az archaikus mérték és időrendi tapasztalat (*Álmod egy népről, Emese álma ölyűvel és folyóval*). S ezen a tradíciókra, legendákra, történelemre, nemzeti és szociális problémákra, változásokra érzékeny prizmán át is meghatározóan tűnnek át a fejlődő országok, a harmadik világ költészetével rokon fények.

Az *Elaludnom nem lehet* című művet, amelynek poétikai alkatát néger spirituálé átemelése szabályozza, az teszi különleges értékűvé, hogy példaszerűen illusztrálja a folklórmodellek műköltészetre ható ösztönzési mechanizmusát. Azt a tovagyűrűző inspiráló metódust jeleníti meg, ami a századok mélyéből (a „folklorizmus” ívében) a magasabb kultúrába jutó primer modellt egyszerre őrizve és modulálva, múról műre görgeti tovább. Másodlagos, harmadlagos, majd sokszoros változatokat és újabb indukciókat képezve gyűrűzik tovább az egykori alapmotívum a népkulturális hagyatékból. Az ember és a fa spirituálé-ritmikára írt közös, szimultán dala a létérdekeket védő egyetemes erők szellemével létesít mágikus kapcsolatot a versben. A mű megszületését a természetet letaroló barbárság elleni tiltakozás motiválta: a költő lakóhelyéhez közeli fiatal kőrifa folytonos megcsonkolása. „Ötször vagy hatszor próbálta meg az életet a kőrif: mindig megvárta az ismeretlen gyilkos, amíg a kis leveles ág húsz-

harminc centis lesz, akkor tépdeste le, de tőből... Ilyen várakozás közepette jutott eszembe Weöres régen megcsodált verse: *A kő és az ember*. Alcíme ez: *Amerikai néger spiritual song*. Egyszer hallottam efféle spirituálé ütemezéssel, ismétlésekkel előadni. Latinovits Zoltán volt a tökéletesen beleélő »énekes«. Az ő hangját is újraéltem, míg a köriscsemete panasza fölhangzott” – szólnak a vers születésének dokumentációját rögzítő sorok.

*Elaludnom nem lehet,
elaludnom nem lehet.
Virrasztok a kőriságért,
hogy letépiék rossz kezek.
Szólt a kis fa: én is ettől reszketek,
szólt a kis fa: jaj, letörnek rossz kezek.
Elaludnom nem lehet.*

Az Észak-Amerikába rabszolgának hurcoltak panaszdalának, a spirituálé műfajának XVII. századi előzményeiről Yehudi Menuhin az alábbiakat írta: „Az afrikaiak már az európai gyarmatosítók megérkezése előtt kifejlesztettek egy harmóniarendszert, ami bizonyos értelemben hasonlít az európaihoz, a ritmus afrikai értelmezése azonban példa nélkül áll. A bonyolult lüktetést sok játékos hozza létre, éspedig úgy, hogy egy adott, általában hosszú időegységen belül mindegyikük szigorúan ragaszkodik a maga sajátos alosztásához.” Tornai Józsefnek az ember és a fa önerősítő spirituálé-ritmikájára írt szimultán dala a létvédő erők szellemével lép – Menuhin gondolatát is igazolva – lélektani kapcsolatba:

„Igazuk van az afrikaiaknak: a zene mágikus, kapcsolatba hoz a múlt és a jövő szellemeivel.”

A tiltakozás erejéhez és identitásához szövi meg másutt is a múltból, az emberi előidőkből, a földkerekség távoli pontjaira mutató kulturális és szociális, mintegy „antropocentrikus” szolidaritásból a maga költői paradigmájának alapmintáit. S ez eredendően áll szemben a felszín, „a héj” relativizmusával, a radikális kommunikációképtelenség, „a magára maradt nyelv” programjával.

A szerelmes és erotikus versek kiterjedt csoportja sem egyszerűen élménylíra nála, hanem az emberlét primer érzékiségig tekintő mindenség-analízis. Teljesség-igényű és megrendítő távlatokat egymásba kapcsoló világképének egyik kulcsa. (*Én vagyok a te társad, Ölelésed ablakán*) Életművének az archaikus értékekre hangoltság, a nemzet és Európa sorsának értelmezése mellett egyik legnagyobb kihívása az ember két arca: a férfi és a nő. Ám nem csupán a nő és a szerelem s az erotika villámlása vonzza, ezt Tornai meghagyja legnagyobb mestereinek: a modern magyar nyelvre általa lefordított Baudelaire-nek és Adynak. Az asszony alakján, ahogyan önmagán át is, ő megint csak a mindenséget fürkészi. A mindenségre kötözött zsinegeket tépi le, amikor a történelemben a szerelemre és a testiségre rakódott béklyók ellen, saját neveltetése ellen is lázad. Az asszonyok, a kultúrák, a történelem és a történelem előtti idők emberre néző mindenség-mozdulataiban, az örökké változóban forogva találja meg legtisztább önmagát. (*Csillagapám, csillaganyám*)

Az archaikus tudat látásformáiba történő behelyezkedés, vagy az erre való emlékezés több más kései művében is olyan erős, hogy (s szintén Ady archaikus karakterű látomásaira emlékeztető erővel) akár prekulturális, civilizáció előtti létélményt is képes (szinte az emberré válás kezdetéről) reprodukálni (*Nem jöhetsz be, A halál-istenek*). A *Félig-isten, félig bálvány-ösünk*, az *Óskép* és a *Mindenek ősanija* című verseken archaikus hiedelmi élmények, a primer mítoszokból felszakadt ősfüggvények, hol archaikusan megformált, hol Ady isten-képeihez hasonlóan ambivalens, az emberi világot többféle módon megítélő arccal.

Az archaikumba történő intellektuális mélyre szállás, és ott a vele történő teremtő-átalakító játék olykor olyan „atavisztikus” dalt is eredményezhet, mint a *Teremtett és nem-teremtett* versfüzér első darabja. Ebben a költői személység – nem-hogy a történelem –, egyenesen a szárazföldi biológiai lét előtti állapotban, szokatlan „állat-alakoskodásban”: halacska képében jelenik meg. S noha az archaikus vagy természet-közeli népek dalaiban az effajta dezant-

Magyarvista, Szent Miklós lecsendesíti a tengert

ropomorfizáció korántsem ritka, a prehistorikus létállapot imitációja e dalszerű, s szinte az egész élet szerelmi vágyakozását allegorizáló versben olyan tökéletes, mintha maga (a lírai alany szinonimájaként álló) halacska szólalna meg a létezés természetbe kódolt dinamikája és tragikuma nevében.

*Cikázó mennyhalacska vagy:
ha már ívtunk a part alatt,
el is felejtlek hirtelen,
s várlak újra a vizeken.*

Tornai József számos művén a nagy archaikus eposzok kultúremléke is felismerhető nyomot hagy; így Gilgames és Enkidu vagy Orpheusz és Eurüdiké története (*De próbálj visszahúzni egy halottat*). A fejlettebb ókori kultúrákból megjelenik az *Odüsszeia* (*Odüsszeusz öregkora*) is. A *Kalevala*-élmény többszörösen is meghatározó mind tematikai, mind stílári szinten (*Lemminkeinen*).

A szerző „archaikus verseinek” többségében nem önmaga tartalmi és formai kereteit reprodukáló archaikus vagy primer szövegimitáció születik tehát, hanem a korai emberi tapasztalat, asszociációs világ és nyelv vetül rá szelektív, stilizált módon a mai ember egyes létköreire és poézisére. Tornai költészete, legmélyebb szerkezetében tehát kitágult időkoordináták képi-gondolati anyagából töltekező, a maga metaforikus hangoltsága ellenére is intellektuális líra, amelynek egyik mérőpólusa az antropogenezis hajnalán (a másik a folytonos jelen áramlásában) képződött meg.

Az ilyen szintézisre irányuló elvonatkoztatás gyakran olyan erős, hogy többféle archaikus mezőt (kort, szemléletípust, hiedelemkört, műfaj-kezdeményt) sűrít egyidejűen magába. A Szepesi Attilának ajánlott *Ó minden élőlény és emberállat* című alkotás például totemisztikus „poétikai” eszközökkel leltározó, a felsorolt állat-egyedekben a föld animális struktúráját kirajzoló szerkezetet mutat. A lények totemisztikus karakterű szintetizáló sorolásával a dicsőítő és a diadalének ötvözetében fejezi ki – szinte civilizáció előtti „himnuszként” (azaz mágikus beszédként) – elragadtatását a föld gazdagságát reprezentáló állatvilág iránt. A műegész az emberi hitvilág univerzális antropológiai képleteit kódolva magába a több ezer évet átfogó kulturális erőterrel fejez ki elemi tiltakozást (ahogyan *A Föld orgyilkosai* című alkotás is) a jelen természetrombolásával szemben.

Az archaikumból elvonatkoztató erő, amely sokszor a különböző mítoszok, hitelemek, folklór-villanások közös vonásait absztrahálja lényeghordozó sűrítménnyé, Tornai kései költészetében gyakran poézissé emelt

mítoszkoncentrátumot teremt. Ez a formálási mód Weöres Sándor, Nagy László, Kormos István, Kiss Anna, Nagy Gáspár, Oravecz Imre egyes műveikhez hasonlóan hozott létre költemény-eszenciát Tornai József költészetében is (*Vörös korong*).

*Temesd el a te vörös korongod
gyöngykagylóhéjjal ásd meg a sirt
hulló csillagból állítsd a fejfát és
várj meg mert visszajövök*

*A vörös korong fölkel és lezuhan
naponta magasra száll és lezuhan
várd meg mert visszajön
a te vörös korongod.*

Tornai József mágikus irányítúje észak helyett tehát az emberi lét nagy időbeli távolságaiba, a történelembe mutat. Ennek mágikus pontjait keresve mutatója körbeforog a földgolyón, kultúrák, népek, egykori és mai világok, rejtett archaikus zugok szellemi földjeit járja be. Hogy azok tapasztalatainak elvonatkoztatása és a jelenbe szűrése segítségével ösvényeket nyisson – nemcsak versei, hanem esszéi révén is – egy karakteresen fölvezetett magyar költészeti útnak és multikulturális érzékenységnek. Ez a „világzene” törekvéseire emlékeztető irodalmi modell a maga univerzális forrásokat feltükröző erejével a magyar költészetben egy századok óta emelkedő s a kortárs világirodalom számos jelenségével homológ irodalmi hullám egyik sajátos változatát is magas színvonalon jeleníti meg. S meglehet, igaza van a pályakép vázolóinak, hogy Tornai József, életútjának kanyarulatai miatt „költőként »leamaradt« a fényes szelek koráról is, meg az 1953 utáni újabb hullámról is” (Vasy Géza), s Juhász Ferenc és Csoóri Sándor kortársaként sajnos csak későn, 1959-ben jelent meg az első kötete, irodalomtörténeti távlatokat kereső gondolkodóként és költőként mégis célba ért. Olyan kulturális törekvéseknek, főképpen a modern, az interdiszciplináris kulturális antropológiának vált az elvonatkoztató elmélet és a költői s műfordítói gyakorlat révén is közvetlen alakítójává, amelyek az egyetemes kutatások mai erőterébe kerülve mind tisztábban mutatják fel életművének értékeit a tudomány és a művészet hazai jelzőrendszereiben. A mának adott üzeneteiben a teljesebb világ, a teljesebb emberi örökség fénye él. Egész életműve monumentális kontraszt ezért a perc, az év, az évszázad s e „villámsújtotta kor” kicsinyes rémuralma, korlátai és tekintélyei ellen, a zsugorodó emberség és az ember mégis örökké táguló szellemi nyitottsága nevében.